

DOI: 10.31648/pw.9721

KRZYSZTOF BIZIO

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8738-2448>

West Pomeranian University of Technology, Szczecin

WYBRANE KONCEPCJE ARCHITEKTONICZNO- -WYSTAWIENNICZE PAWILONÓW NARODOWYCH KRAJÓW EUROPY WSCHODNIEJ NA TARGACH WORLD EXPO 2000-2020 W KONTEKŚCIE KREACJI WIZERUNKU NARODOWEGO

**Selected architectural and exhibition concepts
of the national pavilions of Eastern European countries
at World Expo 2000-2020 in the context of creating a national image**

ABSTRACT: This article examines the architectural and exhibition concepts of the national pavilions of Lithuania, Latvia, Estonia, Belarus and Ukraine, which were created for the purposes of the World Expo exhibitions in the years 2000-2020 in the context of the promoted national image. After 1991 and the collapse of the USSR, the countries of Eastern Europe began the process of creating their own national images, in which the World Expo exhibitions became one of the most important platforms for international presentations. The article discusses selected exhibition strategies presented by these countries at six exhibitions: World Expo 2000 in Hanover, World Expo 2005 in Aichi, World Expo 2010 in Shanghai, World Expo 2015 in Milan and World Expo in Dubai 2020. The analysis of solutions was carried out from the perspective of searching for unique forms that distinguish the concepts of individual pavilions. The result of the research was the specification of the tendencies that distinguish pavilions of Eastern European countries from other solutions.

KEYWORDS: Eastern Europe, world exhibition, national style, regionalism, exhibition, local culture

Wstęp

Architektura od początków swego istnienia stanowiła jeden ze sposobów wyrażania władzy i materialnych symboli państwowości. Współcześnie architektura pełni także podobne funkcje, ale na stosowaną symbolikę architektoniczną wpływa szerszy wachlarz zjawisk historycznych, nowoczesnych technik budowlanych i technologii projektowych, a przede wszystkim zmian ideowych. Od drugiej połowy XIX w. i wypracowywania koncepcji nowoczesnych narodów w Europie

obserwować można proces świadomego wykorzystywania architektury jako symbolu kultury narodowej. W początkach tego zjawiska bazowano głównie na idei stylów narodowych, aby w kolejnych dziesięcioleciach widoczne stało się odchodzenie od narracji narodowej na rzecz inspiracji kulturą lokalną. Rozwój tendencji uniwersalnych, w tym szczególnie modernizmu i stylu międzynarodowego, odsunął te poszukiwania na margines architektonicznej awangardy. Jednak pojawienie się postmodernizmu i nowego regionalizmu w XXI w. ponownie przywróciło te tendencje do architektonicznego dyskursu, czyniąc z nich istotny element inspiracji ideowych. Podobne procesy można obserwować także na krajowych scenach architektonicznych w Europie Wschodniej. Po latach często bezkrytycznego importu architektury i technologii z krajów Europy Zachodniej lokalne środowiska architektoniczne coraz chętniej i bardziej świadomie odnoszą się do lokalnych tradycji. Współczesne inspiracje odbiegają od powierzchniowych odniesień do historycznych form narodowych, czy też bezpośrednich zapożyczeń z tradycji wernakularnej, charakteryzując się łączeniem tradycji i współczesnego języka formalnego, wykorzystując przy tym nowe techniki projektowania, nowoczesne technologie, transponując także symbole popkulturowe.

Ewenementem w zakresie łączenia tradycji i nowoczesności, uniwersalizmu i lokalności w skali światowej w architekturze i wystawiennictwie są cykliczne wystawy World Expo. Pierwsza Wielka Wystawa Przemysłu Wszystkich Narodów odbyła się w Londynie w 1851 r. Obecnie organizuje się dwa typy wystaw światowych. Pierwszy z nich to World Expo, który skupia się na prezentacjach ekspozycji narodowych. Drugi zaś to Specialised Expo, który dotyczy specjalistycznych ekspozycji związanych z gospodarką i w głównej mierze służy prezentacji firmom i producentom prywatnym. Od początku organizacji wystaw odbyło się 36 wystaw World Expo i 34 Specialised Expo. Organizatorzy wystaw prezentowali najnowsze rozwiązania techniczne, a powstające do ich prezentacji rozwiązania urbanistyczne, architektoniczne i wystawiennicze przeszły do historii sztuki projektowej. Pośród najbardziej znanych pawilonów i obiektów wystawowych wymienić można m.in. The Cristal Palace na World Expo 1851 w Londynie (architektura: Joseph Paxton), wieżę Eiffla na World Expo w Paryżu w 1889 (architektura: Gustave Eiffel, Maurice Koechlin, Emile Nouguier), Pawilon Niemiecki na wystawie w Barcelonie w 1929 (architektura: Ludwig Mies van der Rohe), Pawilon Philipsa na Expo '58 w Brukseli (architektura: Le Corbusier) czy Habitat 67 na Expo '67 w Montrealu (architektura: Moshe Safdie).

Zmiany społeczno-polityczne, globalizacja światowego handlu oraz potrzeba zaprezentowania swojej odrębności na arenie międzynarodowej wymusiły w pierwszych dwóch dziesięcioleciach XXI w. na krajach Europy Wschodniej poszukiwanie własnego, oryginalnego wizerunku. W 1992 r. odbyły się World Expo w Sewilli i były to jedyne tego typu targi w latach 90. XX w. Państwa Europy Wschodniej znajdowały się w tamtym okresie na początku transformacji ustrojowej i z mniejszą

uwagą podeszły do swych ekspozycji. Kolejne World Expo odbyły się w 2000 r. już w odmiennej sytuacji międzynarodowej. Dla omawianych krajów Europy Wschodniej były to pierwsze targi World Expo, na których mogły zaprezentować własne wystawy narodowe w tak szerokim zakresie. Postawiło to przed tymi państwami pytania o kształt przyjętych rozwiązań promocyjnych i formy architektoniczne, które należało im nadać. Zbiegło się to ze zmianami w głównych nurtach architektury współczesnej, odejściem od historyzującego postmodernizmu i pojawieniem się nowego modernizmu, architektury tworzonej z użyciem narzędzi cyfrowych, oraz coraz szerszego wykorzystywania rozwiązań proekologicznych. W tym kontekście targi World Expo 2000 w Hanowerze uznać można za przełomowe dla współczesnych zasad prezentacji krajów Europy Wschodniej. Następujące po nich kolejne wystawy rozwijały kierunki i strategie prezentacyjne. Analiza rozwiązań architektonicznych i wystawienniczych stosowanych w pawilonach narodowych krajów Europy Wschodniej w latach 2000-2020 stanowić może szerszą ilustrację zmian zachodzących w architekturze, kulturze i zasadach postrzegania własnej odrębności wśród twórców i społeczeństw tych krajów.

1. Materiały i metoda badawcza

Tematem pracy jest analiza pawilonów narodowych Republiki Litewskiej, Republiki Łotewskiej, Republiki Estońskiej, Republiki Białorusi i Ukrainy, które powstały na World Expo w latach 2000-2020 w kontekście kreacji wizerunku narodowego. Temat badań spowodował przyjęcie metody analityczno-porównawczej. Analizie poddano projekty, opisy, wypowiedzi autorskie i omówienia poszczególnych pawilonów. Wykorzystano materiały dostępne na stronach internetowych organizatorów poszczególnych wystaw, ministerstw i departamentów rządowych odpowiedzialnych za procesy promocji, branżowych portalach architektonicznych, oraz stronach internetowych pracowni projektowych, będących ich autorami, a także opracowania naukowe związane z badanymi problemami. Na podstawie przeprowadzonych badań dokonano interpretacji form architektonicznych i koncepcji wystawienniczych jako elementów symbolicznych, wyrażających strategię prezentacji danego kraju w konkretnej realizacji pawilonu.

Jako przykłady publikacji stanowiących zbiorcze zestawienia i omówienia problematyki wystaw World Expo wymienić można m.in. następujące publikacje: *Expo'70 Official Guide*, *The Expo-Book*, *The official Catalogue of the Expo 2000*, *World Expo 2010 Shanghai China official guide book* i in. Wyjątkową w tym zakresie pozycją jest *Expo Guidelines Book* autorstwa Gordona Lindena, która stanowi analityczne omówienie najważniejszych projektów pawilonowych powstałych w ramach World Expo. Pośród artykułów poświęconych bezpośrednio omawianej problematyce na uwagę zasługuje prezentacja pawilonów łotewskich

autorstwa Agate Eniņa i Jānisa Krastiņša w artykule *Architecture of Latvian Exhibition Pavilions*, zamieszczonym w „Scientific Journal of Riga Technical University Architecture” (2011). W literaturze polskiej na podkreślenie zasługują publikacje Izabeli Sykty, która analizowała wpływ wystaw światowych na zmianę krajobrazu miast, oraz Marcina Gębarskiego, który badał wybrane pawilony narodowe oraz ich symbolikę. Osobną grupę opracowań stanowią analizy pawilonów polskich, czego przykładem może być omówienie Wojciecha Światka, dotyczące polskich ekspozycji na World Expo w latach 2000, 2005 i 2010.

W ramach omówienia dorobku każdego z krajów dokonano wyboru poszczególnych pawilonów, które charakteryzowały się największą oryginalnością zaproponowanych rozwiązań, a ich obecność została odnotowana i omówiona przez międzynarodową krytykę architektoniczną, lub stanowiły one wyrazistą propozycję w zakresie promocji wizerunku narodowego. W analizach skupiono się na dwóch podstawowych aspektach: idei oraz sposobie jej wyrażenia w kompozycji architektonicznej i ekspozycji wewnątrz pawilonu.

Pomimo istnienia szeregu cząstkowych omówień zróżnicowanych aspektów związanych z pawilonami narodowymi na World Expo brak jest ogólnego opracowania na temat prezentacji Republiki Litewskiej, Republiki Łotewskiej, Republiki Estońskiej, Republiki Białorusi i Ukrainy, jako bloku krajów wywodzących się z byłego ZSRR, które od momentu uzyskania niepodległości, kształtują swój międzynarodowy wizerunek (także z wykorzystaniem targów światowych).

2. Tradycja lokalna jako inspiracja w rozwoju architektury krajów Europy Wschodniej

Rozwój architektury współczesnej w przeważającej części związany jest z tendencjami uniwersalnymi. Jednak w kilku momentach rozwój ten inspirował się kulturą lokalną. Analiza rozwiązań pawilonów narodowych wszystkich krajów europejskich, w tym pawilonów krajów Europy Wschodniej w początkach XXI w., odnosić się musi także do szerszej perspektywy zjawisk występujących w architekturze współczesnej od drugiej połowy XIX w. do czasów współczesnych, które dotyczyły poszukiwań stylów narodowych. W tym kontekście wyróżnić można pięć etapów transformacji idei uniwersalnych i idei narodowych w architekturze europejskiej.

Etap I tych poszukiwań to historyzm i eklektyzm architektury XIX w., który szczególnie w drugiej połowie tego stulecia w architekturze europejskiej wiązał się z ideami stylów narodowych. Wraz z rozwojem historii sztuki jako dyscypliny naukowej zaczęto przypisywać poszczególnym stylom wartości symboliczne i w konsekwencji łączyć je z narracjami narodowymi. W praktyce architektonicznej w krajach europejskich, w tym także na obszarze Europy Wschodniej, tworzono

głównie w duchu eklektyzmu. Ze współczesnej perspektywy taką metodologię projektową uznać należy za wyczerpaną. Brak jest współczesnych przykładów odniesień do eklektycznych form stylów narodowych w projektach pawilonów, jednak znaczenie tego okresu jest fundamentalne dla powiązania symboliki architektonicznej z propagandą narodową.

W etapie II, trwającym od końca XIX w. do okresu międzywojennego, nawiązano do tradycyjnego rzemiosła i lokalnej architektury wernakularnej. U podstaw tych idei znalazły się koncepcje Johna Ruskina i ruchu Arts and Crafts Movement, w którym głoszono zasadę wyższości twórczości rzemieślniczej nad produkcją przemysłową. Równocześnie, szczególnie w sztuce Europy Wschodniej, artyści wzorowali się na stylistyce ludowej, nadając jej autorski charakter. Wokół idei wernakularnych zbudowane zostało nowoczesne wzornictwo, w tym projektowanie mebli, grafika czy też malarstwo i rzeźba. Ze współczesnej perspektywy okres ten należy uznać za szczególnie ważny. Jego istotą było świadome odwołanie się twórców do kultury ludowej jako źródła inspiracji. Konsekwencje takich wyborów twórczych obecne są także we współczesnych przykładach pawilonów narodowych.

Etap III to okres modernizmu, a w szczególności rozwój i popularyzacja stylu międzynarodowego. Styl międzynarodowy stanowił główny nurt architektonicznej awangardy od lat 20. do 60. XX w. Jedną z jego głównych zasad było odrzucenie tradycji historycznej i form lokalnych oraz stworzenie nowej, abstrakcyjnej, geometrycznej formy architektonicznej. Nawet jednak przy ideowym odrzuceniu lokalności w części twórczości architektonicznej odnaleźć można nawiązania do warunków geograficznych bądź też do miejscowych materiałów budowlanych. W okresie międzywojennym, zwłaszcza w Europie Wschodniej, wyrazisty był nurt tzw. półmodernizmu, łączący modernizm z klasycyzmem oraz tradycją lokalną. Bardziej posunięte wyabstrahowanie formalne odnaleźć można w okresie późnego modernizmu i powstających w tym okresie rozwiązań rzeźbiarskich, które inspirowały się lokalnym krajobrazem. Podsumowując ten okres ze współczesnej perspektywy, podkreślić należy jego wciąż aktualne znaczenie, szczególnie w odrodzeniu się nowego modernizmu.

Etap IV charakteryzował się powstaniem i rozwojem architektury postmodernistycznej, która była jednym z ważniejszych przejawów szeroko rozumianej kultury postmodernistycznej. Miała ona różne kierunki formalne, łączące zarówno sprzeciw wobec stechnicyzowanych idei modernizmu, jak i dialog z kulturą oraz lokalną historią. Pośród kierunków, które identyfikować można jako postmodernistyczne, wyróżnić należy regionalizm. Po latach rozwoju modernizmu, definiującego główne tory architektury współczesnej poprzez abstrakcję i odrzucenie lokalności, powrót ten należy uznać za wręcz rewolucyjny. W pawilonach krajów Europy Wschodniej trudno odnaleźć bezpośrednie nawiązania do architektonicznego postmodernizmu, jednak obecne są cechy typowe dla postmodernistycznej

metody projektowej, do których można zaliczyć formalną wieloznaczność, zasadę podwójnego kodowania czy też architektoniczny dowcip.

Etap V, obejmujący pierwsze dwa dziesięciolecia XXI w., to architektura inspirowana lokalnością. Kierunek ten nazywany jest nowym wernakularyzmem i charakteryzuje się łączeniem cech typowych dla nowego modernizmu, projektowania cyfrowego, projektowania proekologicznego i architektonicznej tradycji lokalnej. Część pawilonów narodowych krajów Europy Wschodniej powstałych po 2000 r. uznać można za wzorcowe przykłady nowego wernakularyzmu, na którego formę wpłynął rozwój architektury współczesnej inspirowanej lokalnością, powstającej od końca XIX w.

3. Wybrane pawilony narodowe krajów Europy Wschodniej

Powstanie większości pawilonów narodowych poprzedzone było konkursami architektonicznymi. W warunkach konkursowych zawarto wytyczne projektowe określające m.in. lokalizację, na której miał powstać pawilon, jego gabaryty oraz wytyczne ekspozycyjne. Ważnym elementem wpływającym na propozycje projektowe były zmieniające się tematy przewodnie poszczególnych wystaw, do których autorzy prac konkursowych musieli nawiązywać w swoich koncepcjach. Temat przewodni World Expo 1992 w Sewilli to „Wiek odkryć”. Był on nawiązaniem do pięćsetletniej rocznicy odkrycia Ameryki przez Krzysztofa Kolumba. Temat przewodni World Expo 2000 w Hanowerze sformułowano następująco: „Człowiek – przyroda – technika”, co zachęcać miało wystawców do proponowania ekspozycji wyrażających równowagę między techniką a życiem człowieka i naturą. Na World Expo 2005 w Aichi motywem przewodnim była „Mądrość natury”, a propozycje projektowe wyrażać miały troskę o naturę i życie człowieka w zgodzie z jej prawami. Temat World Expo 2010 w Szanghaju to „Lepsze miasto – lepsze życie”. Miał on inspirować do poszukiwań nowatorskich rozwiązań w miastach. Temat główny World Expo 2015 w Mediolanie brzmiał „Żywnienie planety, energia życia” i targi koncentrowały się wokół żywności oraz jej produkcji jako elementów kluczowych dla rozwoju planety. Na World Expo 2020 w Dubaju główny problem tematyczny został sformułowano następująco: „Łączenie umysłów”, co w kontekście wcześniejszych wystaw przekierowywało ekspozycje w stronę szeroko pojętej komunikacji i rozwoju sztucznej inteligencji. Należy podkreślić, że przy projektowaniu większości rozwiązań autorzy musieli uwzględnić ich czasowy charakter i możliwość szybkiego demontażu po zakończeniu wystawy.

3.1. Wybrane pawilony Republiki Litewskiej

Tematem przewodnim pawilonu litewskiego na World Expo 2000 (architektura: Private Ideology) był „lot”. W XVII w. Litwini opracowali koncepcję rakiety, która miała wznosić się w kilku etapach, a w 1933 r. dwóch litewskich pilotów przeleciało przez Atlantyk bez międzylądowań. Dlatego pawilon miał być hołdem dla tych litewskich dokonań, ale także rodzajem „lotu prezentującego Litwę”, do którego zapraszali organizatorzy. Konsekwencją tej idei stała się koncepcja wizualna pawilonu, która nawiązywała do skrzydła samolotu. Formy narożników uzyskały aerodynamiczne zakrzywienia, a całość elewacji zewnętrznych, wykonanych z metalowych paneli, pokryto kolorem żółtym, zaczerpniętym z litewskiej flagi narodowej. Zaproponowane rozwiązanie wyłamywało się z typowych form pawilonowych i miało charakter artystycznego obiektu. Głównym autorem projektu był litewski artysta wizualny Valdas Ozarinskas, który wplótł w niego charakterystyczną dla siebie „estetykę spod znaku Full Metal Jacket” (BLOK MAGAZINE 2019). Kolejne pawilony litewskie prezentowane na wystawach w latach 2005 i 2010 nie dorównywały oryginalnością realizacji z 2000 r. Projektowane były pod względem przestrzennym jako typowe, horyzontalne formy pawilonowe, do których na zasadzie dekoracji dostawiano elementy identyfikacyjne, koncentrując się na prezentacji wewnątrz pawilonu. W pawilonie na World Expo 2005, którego tematem była „Litwa – postęp cywilizacyjny i kulturowy” (Expo 2005 2005a), w elewacji frontowej pojawił się symbol DNA – motyw przewodni całej ekspozycji. Podobny typowy prostopadłościenny pawilon stał się podstawą ekspozycji na Expo 2010 w Szanghaju, w którym także zmarginalizowano formę zewnętrzną, skupiając się na wnętrzu i ekspozycji. „W pawilonie eksponowana jest między innymi płytką «Stebuklas» ('Cud') z wileńskiego Placu Katedralnego. [...] Zwiedzający są zapraszani do lotu balonem nad Litwą. [...] W pawilonie litewskim nie mogło zabraknąć koszykówki. Można wypróbować swą celność w rzucaniu piłką do kosza” (Bużyńska 2010). Odejściem od uproszczonych rozwiązań stał się pawilon litewski na World Expo 2015 w Mediolanie, który nosił nazwę *Balance*. Zaprojektowany w powściągliwych formach nowego modernizmu, na tle swoich poprzedników wyróżniał się poziomem rozwiązań architektonicznych (architektura: JAS). Białą bryłę podzielono na dwie części i połączono charakterystycznymi rampami. Część parteru została podcięta, dzięki czemu uzyskała formę otwierającą przestrzeń dla zwiedzających. Jako elementy ekspozycji pokazano m.in. współczesną rzeźbę *Kropla* autorstwa Vytautasa Karciauskasa i Laury Potet, a także prezentując narodowe dziedzictwo związane z kulinariami – jeden z najstarszych widelców, który Bona Sforza przywiozła z Włoch na Litwę w pierwszej połowie XVI w. (Delfi 2015). Ważnym elementem koncepcji architektonicznej było użycie we wnętrzach i na zewnątrz zieleni (Expo 2015 Milano 2015). Zasadę prostopadłościenną, neomodernistycznej przestrzeni wystawienniczej rozwijał także pawilon litewski na World Expo

2020 w Dubaju (architektura: Bukas), który nosił nazwę *Openarium*. Elementem charakterystycznym projektu była część wejściowa. Zaprojektowano ją jako prostopadłościenną strukturę, wykonaną z drewna, umieszczając na niej typowe dla wiejskiej architektury litewskiej kolorowe okiennice, co w ujęciu symbolicznym łączyło przeszłość i przyszłość.

Próbując dokonać syntezy drogi architektury pawilonów litewskich na wystawie World Expo w latach 2000-2020, podkreślić należy unikatowość pierwszego z rozwiązań na Expo 2000 w Hanowerze. W kolejnych latach pawilony litewskie przybrały bardziej tradycyjną formę, opartej na prostopadłościennych schematach, do których dołączano elementy znaczeniowe. Czerpano je z bogatej historii Litwy, w tym m.in. poprzez odniesienia do lotnictwa, wileńskiego Placu Katedralnego czy też postaci Bony Sforzy. Równolegle Litwa prezentowała się z użyciem nowoczesnych symboli, do których można zaliczyć symbolikę DNA lub też propagowanie idei zrównoważonego rozwoju oraz wykorzystywanie konstrukcji drewnianych, łączących tradycję i nowoczesność. Elementem zastosowanym w kilku kolorystykach pawilonów był charakterystyczny żółty kolor.

3.2. Wybrane pawilony Republiki Łotewskiej

Pawilony Republiki Łotewskiej stanowiły jedno z najbardziej wyrazistych rozwiązań architektonicznych prezentowanych wśród omawianych pawilonów krajów Europy Wschodniej. Republika Łotewska powróciła na targi World Expo 2000 w Hanowerze i zaprezentowała kubiczny pawilon wystawowy (architektura: Brīnišķīgo Projektu Birojs, Andrejs Ģelzis). Główną ideą projektu było „dawanie i odbieranie energii”. Pawilon wykonano w konstrukcji drewnianej, z umieszczoną centralnie formą w kształcie leja, wprowadzając centralny dziedziniec, którego dach na fragmencie pokryto trzcina (Ģelzis 2000). Pod względem architektonicznym stanowił on interesujące połączenie dwóch przenikających się geometrycznych brył, charakteryzujących się logiką rozwiązań konstrukcyjnych. Formy geometryczne stanowiły także podstawę projektu pawilonu łotewskiego na World Expo 2010 (architektura: Malītis A.I.I.M.) w Szanghaju. Hasło ekspozycji brzmiało: „Droga do szczęścia prowadzi przez harmonię między naturą a technologią” (Jordana 2010). Przestrzeń pawilonu skomponowana została wokół spiralnych schodów. Otoczono je 100 tys. kolorowych płytek, które kołysząc się na wietrze, wytwarzały kinetyczny efekt, nawiązujący do ruchu i dźwięku lasu, morza, łądu, nieba i wiatru. W centrum pawilonu umieszczono m.in. pionowy tunel aerodynamiczny oraz ekrany dotykowe, które służyć miały promocji Łotwy. Zaprezentowany pawilon skupiał się na ukazywaniu różnych obliczy natury i poprzez te elementy promował Łotwę jako kraj łączący te żywioły. Odwołania do natury stały się także podstawą kreacji pawilonu łotewskiego na World Expo 2015 (architektura: MADE architekti). Wystawę przygotowano pod hasłem „Nature Inside”, a forma pawilonu zainspirowana została kształtem dębu

i w większości wykonana z lokalnego drewna (Massie 2015). Pawilon zbudowano z rytmu 21 konturowanych, różniących się nieznacznie pomiędzy sobą, płaszczyzn przypominających powidok dębu. Taki sposób artykulacji formy architektonicznej nawiązywał do projektowania parametrycznego. Po raz kolejny architektom udało się uzyskać niejednoznaczny efekt formalny, wykorzystujący światłocień i skojarzenia z naturą. Rozwiązania materiałowe zastosowane w pawilonie miały odwoływać się do idei zrównoważonego rozwoju i ochrony środowiska, w której Łotwa osiągnęła wymierne rezultaty. Pawilon łotewski na World Expo 2020 (architektura: Malitis Architects) odwoływał się i przekształcał motywy symboliczne wykorzystywane we wcześniejszych łotewskich pawilonach. Składał się z dwóch przenikających się przestrzennych warstw: metalowej konstrukcji pionowych elementów, odwołujących się do formy strun w instrumencie muzycznym, i powidoku gęsto zarośniętego lasu. Wprowadzono również drewnianą ramę wykonaną z łotewskiego drewna, która wiła się wokół centralnie usytuowanej łąki. Po raz drugi powstał budynek o charakterze instalacji artystycznej, generujący dźwięki, ukazujący Łotwę jako kraj łączący technologię z naturą.

Analizując pawilony łotewskie powstałe w ramach World Expo w latach 2000-2020, należy podkreślić ich wysoki poziom artystyczny. Żaden nie posiadał formy prostopadłościennej hali wykorzystującej jedynie symboliczne dekoracje, które były częstym rozwiązaniem w pawilonach innych krajów. Każdy z pawilonów był przemyślaną i innowacyjną formą architektoniczną, wykraczającą poza typowe rozwiązania architektoniczne i nadające im charakter instalacji artystycznych. Stosowane rozwiązania nie wykorzystywały oczywistych artefaktów, które można by łączyć z Łotwą, ale wyróżniały się daleko posuniętą transformacją używanych motywów. Jako główną tendencję wyróżnić należy odwołania do natury, które przetwarzano w oryginalne formy architektoniczne i łączono z elementami zaawansowanymi technologicznie. Pozwalało to na odczytywanie wizerunku Republiki Łotewskiej jako kraju o znaczących walorach naturalnych i jako kreatywnego, innowacyjnego społeczeństwa.

3.3. Wybrane pawilony Republiki Estońskiej

We współczesnej architekturze estońskiej zauważalna jest kontynuacja tradycji modernistycznej, obecnej w Estonii od międzywojnia, oraz projektowanie z poszanowaniem wartości środowiska naturalnego. Te dwa elementy znalazły odbicie już w pawilonie estońskim (Architectuur 2000) na World Expo 2000 (architektura: Andrus Koresaarow, Raivo Kotovow) w Hanowerze. Hasłem przewodnim ekspozycji było: „Ziemia, która przełamuje fale”. Pod względem formalnym zaprojektowano parterowy prostopadłościenny pawilon, który wykończono panelami w kolorze estońskiej flagi i zawieszono nad nim charakterystyczną instalację artystyczną. Na stalowej konstrukcji zawisło 168 sztucznych jodeł, umieszczonych w plastikowych,

stożkowych donicach, które połączono systemem kabli wytwarzających fale. Zgodnie z zamysłem twórców instalacja widziana z zewnątrz i z wnętrza pawilonu miała symbolizować Estonię jako kraj morski, pokryty lasami i bagnami. Odmianą strategię wystawienniczą zaprezentowała w czasie World Expo 2010 w Szanghaju (Arhitect11 2010). Targi te poświęcono problemom urbanizacji, a pawilon estoński (architektura: Arhitekt11 OÜ) miał zgodnie z zamysłem ich twórców, za pomocą Internetu oraz umieszczonych we wnętrzu skarbonek, pozwalać „wypowiadać się ludziom na temat urbanizacji, zachęcać wszystkich odwiedzających do myślenia i szukania rozwiązań związanych z rozwijającymi się miastami” (Konsand 2010). W projekcie widoczne było odniesienie do informatyzacji i globalizacji, co wyrażało się w głównym punkcie ekspozycji, jakim był stworzony dla potrzeb wystawy interfejs SAVECITY.ORG. Forma architektoniczna pawilonu była stosunkowo skromna i składała się z prostopadłościennych brył, której elewacje obłożono ekspresyjnymi, kolorowymi taflami, stanowiącymi abstrakcyjne przetworzenie strojów ludowych. Koncepcja pawilonu przedstawiała Estonię jako kraj włączony w nurt globalizacji i będący liderem informatyzacji, co sprzyjać miało tworzeniu nowego rodzaju wspólnoty.

Na World Expo 2015 w Mediolanie Republika Estońska zaprezentowała pawilon (architektura: Kadarik Tüür Arhitektid), który miał wyrażać idee zrównoważonego rozwoju i łączyć zaawansowane technologie z tradycyjnym dziedzictwem. Pawilon składał się z 52 drewnianych pudeł, co w połączeniu z wykorzystaną we wnętrzu roślinnością uznać można za odwołanie do idei zrównoważonego budownictwa. Na parterze zainstalowano huštawki, dzięki którym wytwarzana była energia elektryczna, co interpretować można jako humorystyczne odniesienie do idei wykorzystywania odnawialnych źródeł energii. W ekspozycji, zgodnie z hasłem wystawy, zaprezentowano tradycyjną kuchnię estońską, a ponadto innowacyjne podejście do rozwiązań cyfrowych. Pawilon kontynuował strategię prezentacji Estonii jako kraju zawansowanych technologii informatycznych, ale akcentował także związki z tradycyjnym rzemiosłem i drewnem, będącym lokalnym materiałem budowlanym. W swych założeniach ideowych twórcy podkreślali znaczenie Estonii jako „demokratycznego, małego kraju, na którego funkcjonowanie mogą wpływać wszyscy, którzy tam pracują lub go odwiedzają” (ArchDaily 2015). W pawilonie estońskim na World Expo 2020 (architektura: KOKO Architects) w dalszym ciągu kontynuowana była kreacja Estonii jako kraju innowacyjnego, szczególnie opierającego swój rozwój na cyfryzacji. W oficjalnym portalu rządu estońskiego zawarto następujący opis koncepcji promującej pawilon i prezentację państwa: „Ponad dwie dekady temu Estonia zaczęła budować swoją infrastrukturę społeczeństwa cyfrowego. Działo się to w sytuacji, gdy większość społeczeństwa nie miała dostępu do Internetu ani urzędów, w których mogłaby go wykorzystać. Innowacyjne pomysły i perspektywiczne nastawienie, połączone z odwagą do inwestowania w e-rozwiązania i e-urzędy, opłaciły się” (Expo 2020 2020).

Projekt architektoniczny pod względem formalnym po raz kolejny charakteryzował się prostopadłościenną bryłą, którą otoczono płaszczyznami w kolorze flagi narodowej. Takie rozwiązanie spowodowało skoncentrowanie się na wnętrzu i zawartej w nim ekspozycji.

Podsumowując strategie promocyjne i formy architektoniczne pawilonów estońskich, zauważyć należy wyrazisty i spójny kierunek promocji wizerunkowej. W prezentowanych rozwiązaniach wyróżnić można dwie tendencje. Pierwszą tendencją było ukazywanie Estonii jako kraju innowacji technologicznych, a przede wszystkim rozwoju cyfrowego. Wątek ten wystąpił we wszystkich prezentowanych pawilonach. Drugą z tendencji, którą dało się zauważyć w różnym natężeniu w pawilonach na Expo 2000 i Expo 2015, były symbole związane z estońskim krajobrazem oraz drewnem i lokalnym rzemiosłem. Charakterystycznym elementem większości prezentacji stało się także użycie kolorów flagi narodowej.

3.4. Wybrane pawilony Republiki Białorusi

Prezentacje Republiki Białorusi mają najkrótszą historię wystawienniczą spośród omawianych krajów. Należy jednak zauważyć, że widoczny jest wyraźny proces zmian w podejściu do białoruskich prezentacji narodowych. Republika Białorusi jako niepodległe państwo uczestniczyła po raz pierwszy w World Expo w 2010 r. w Szanghaju. Pawilon zaprezentowany przez Białoruś był jednym z najprostszych możliwych rozwiązań budowlanych. Stworzono typową, prostopadłościenną halę. Otoczono ją bezokieną elewacją, na której umieszczono malarskie grafiki przedstawiające Mińsk i jego architekturę. Rozwiązanie to nawiązywać miało do urbanistycznego charakteru szanghajskiej wystawy (Dreamstime 2010). Projekt pawilonu Republiki Białoruskiej powstały na World Expo 2015 (architektura: I. Kozyul'kov, D. Belyakovich, A. Shipilov) poprzedzony został konkursem architektonicznym (DARRIUSS 2013), co świadczy o podniesieniu rangi, jaką nadano temu wydarzeniu. Projekt nosił nazwę *Koło życia*. Koncepcja architektoniczna przedstawiała wzniesienie, które zostało przecięte elementem przypominającym koło młyńskie. Projekt interpretować można jako próbę kreacji białoruskiego krajobrazu, łączącego elementy naturalne i kulturowe. W projekcie eksponowano drewniane elementy konstrukcyjne, co promować miało Białoruś jako kraj produkujący i wykorzystujący drewno w swojej gospodarce. We wnętrzu pawilonu zgodnie z hasłami wystawy eksponowano białoruską żywność, a na dotykowych ekranach umieszczono interaktywne materiały promujące państwo. Pawilon Republiki Białoruskiej powstały na World Expo 2020 (architektura: NÜSSLI Adunic AG) zrealizowano pod hasłem: „Ucz się od natury, zanurzając się w życie lasu” (Expo 2020 Dubai 2020a). Kluczowa dla koncepcji pawilonu była interpretacja lasu, postrzeganego jako narodowe bogactwo i unikalny element w skali europejskiej. Las w projekcie pawilonu przyjął także formę nowych technologii. Na jednej ze ścian za pomocą

paneli LED wykonano interaktywną wizualizację żubra – jednego z symboli kraju. W części nazwanej parkiem technologicznym zaprezentowano najnowsze białoruskie osiągnięcia z zakresu reprodukcji żywych komórek, sztucznej inteligencji oraz nowoczesnych produktów IT. Całość ekspozycji umieszczono w rzeźbiarskim pawilonie, będącym twórczą transpozycją formy prostopadłościanu, którą wzbo-gacono o elementy imitujące zieleń.

Choć historia pawilonów Republiki Białoruskiej na World Expo jest stosunkowo krótka, to widać proces ewolucji przebiegający od najprostszych, wręcz banalnych form halowych, do rozwiązań, które są próbą twórczej interpretacji białoruskiego krajobrazu. Połączenie elementów unikatowych walorów przyrodniczych z prezentacją dokonań w zakresie nowych technologii uznać należy za charakterystyczne elementy białoruskich ekspozycji.

3.5. Wybrane pawilony Ukrainy

Drogę ewolucji formy architektonicznej przeszły także rozwiązania architektoniczne i wystawiennicze prezentowane przez Ukrainę. Początkowo prezentacje ukraińskie na World Expo odbywał się w typowych halach, które ze względu na identyfikację otaczane były jedynie elewacjami z wyróżniającymi je grafikami. Pawilon ukraiński na World Expo 2005 posiadał formę prostopadłościenną hali z elewacjami przedstawiającymi słoneczniki na tle błękitnego nieba, co nawiązywało do kolorów flagi narodowej. Ekspozycję wewnątrz pawilonu podzielono na dwie części (Expo 2005 2005b). Pierwsza z nich dotyczyła historii Ukrainy i pokazywała m.in. historyczną zastawę stołową oraz urządzenia do przechowywania zbóż, a druga – współczesną Ukrainę, w tym nowe technologie służące produkcji żywności. Ważnym punktem prezentacji były gra komputerowa *Kozak* oraz kultura kozacka. Podobną, prostopadłościenną formę architektoniczną, miał także pawilon ukraiński na World Expo 2010 w Szanghaju, który ze względu na lokalizację ozdobiono grafikami nawiązującymi do kultury chińskiej. Najbardziej okazałą realizacją był pawilon ukraiński na World Expo 2020 (architektura: Wanders, Werner, Falasi). Zaprojektowany został przez biuro architektoniczne ze Zjednoczonych Emiratów Arabskich i posiadał rzeźbiarską oraz ekspresyjną formę, odmienną od wcześniejszych koncepcji. W elewacje wpleciono geometryczne, dekoracyjne motywy, które interpretować można zarówno jako nawiązujące do tradycji arabskiej, jak i ludowych form ukraińskich. Tematem prezentacji było hasło: „Smart Ukraina: łączymy świat” (Expo 2020 UA 2020). Logotypem wystawy stało się dziewięć niebiesko-żółtych kropek w kolorach ukraińskiej flagi. Wystawa podzielona została na trzy grupy tematyczne: inteligentne życie, inteligentne myślenie, inteligentne czucie. Całość ekspozycji prezentowała Ukrainę jako kraj o tradycji rolniczej, który przekształca się w państwo wykorzystujące najnowsze technologie. Symbolem tej transformacji stała się instalacja umieszczona

w centralnej części pawilonu. Jej tematem była pszenica, którą pokazano w trzech formach: tradycyjnej „nanopszenicy” i cyfrowych wydruków. Akcentami kolorystycznymi we wnętrzu stały się kolory złoty i niebieski, stanowiące odniesienie do barw narodowych. Pośród eksponatów prezentujących nowatorskie rozwiązania pochodzące z Ukrainy wymienić można m.in. obiekt technologiczny *SkyLab robo-complex* czy też innowacyjne środki transportu.

Podsumowując tendencje w ukraińskich ekspozycjach na World Expo, warto zauważyć wzrost rangi tych wystaw, co przekładało się na stosowanie rozbudowanych form architektonicznych i rozwiązań wystawienniczych. Pawilony powstające na wystawy w 2005 i 2010 r. miały proste formy architektoniczne, a w części wystawienniczej skupiano się na prezentacji historii kraju oraz zaznaczaniu jego odrębności, w mniejszym stopniu eksponując nowoczesne rozwiązania. Pawilon na World Expo 2020 zmieniał tę zasadę i prezentował Ukrainę jako kraj nowych, innowacyjnych technologii. Elementem wspólnym dla ukraińskich prezentacji było odwoływanie się do tradycji rolniczych, w tym szczególnie produkcji pszenicy, która uchodzi za jeden z symboli tego państwa.

4. Główne tendencje architektoniczno-wystawiennicze

Przeprowadzone analizy koncepcji architektoniczno-wystawienniczych pawilonów wystawowych wybranych krajów Europy Wschodniej na targach World Expo 2000-2020 w kontekście kreacji ich wizerunku narodowego pozwalają wyróżnić pięć podstawowych tendencji ideowych i formalnych.

4.1. Symboliczne artefakty

Jednym z podstawowych sposobów symbolicznego wyrażania tradycji narodowych w pawilonach wystawienniczych stało się użycie artefaktów, które związane są z kulturą i krajobrazem. Jako przykłady takich rozwiązań w pawilonach litewskich wymienić można m.in. płytkę *Stebuklas* z wileńskiego Placu Katedralnego, widelec Bony Sforzy czy też popularną na Litwie koszykówkę, w pawilonach łotewskich było to odwołanie do lasu, w tym m.in. do dębu, w pawilonach białoruskich – do koła młyńskiego i żubra, a w pawilonach ukraińskich użyto m.in. elementów kultury kozackiej i pszenicę. W części pawilonów wprowadzano także elementy kolorystyczne, które wykorzystywały barwy flag narodowych.

4.2. Drewno i lokalne rzemiosło

W analizowanych pawilonach krajów Europy Wschodniej wykorzystywano w różnych latach konstrukcje drewniane. Można wnioskować, że architekci stosowali te rozwiązania, ponieważ uznali je za elementy nawiązujące do tradycji. Równocześnie jednak nadawano tym konstrukcjom innowacyjne formy i użyto sklejki oraz drewna klejonego, co traktować można jako świadome łączenie tradycji i współczesności, a także wyzyskanie odnawialnych materiałów budowlanych. Liderem w korzystaniu z technologii drewnopochodnych była Łotwa, która zastosowała je w pawilonach w 2000, 2015 i 2020 r. Rozwiązania tego typu widoczne są także m.in. w pawilonach estońskim i białoruskim na World Expo 2015. Przykładem bezpośredniego zastosowania rzemiosła i lokalnej architektury wiejskiej było użycie kolorowych okiennic w pawilonie litewskim na World Expo 2020. Należy jednak podkreślić, że konstrukcje i dekoracje drewnopochodne były wykorzystywane również w pawilonach w innych krajach europejskich i spoza Europy. Czyni to drewno materiałem globalnym, a kluczowym elementem staje się nie tyle samo użycie, ile jego architektoniczna forma.

4.3. Lokalny krajobraz

Ważnym elementem współczesnych inspiracji formalnych stał się lokalny krajobraz. Kraje Europy Wschodniej, posiadające w swoich granicach stosunkowo dobrze zachowane obszary lasów, bagien, a także w przypadku krajów nadbałtyckich krajobrazy nadmorskie, eksponowały je jako swoje naturalne dziedzictwo. Elementy te, powiązane z konstrukcjami drewnopochodnymi, zastosowano w pawilonach łotewskich w 2015 i 2020 r. Za wzorcowe inspiracje zaczerpnięte z lokalnego krajobrazu, choć wykonane w różnych formach architektonicznych, uznać można: pawilon estoński na Expo 2000 i pawilon białoruski na Expo 2015.

4.4. Innowacyjne technologie i społeczeństwo cyfrowe

W wielu rozwiązaniach pawilonów powstających od 2000 r. widoczne jest stosowanie innowacyjnych rozwiązań technologicznych. Zauważa się odchodzenie od profilowania tradycyjnego wizerunku narodowego, opartego na historycznych artefaktach, na rzecz kreacji wizerunku bazującego na innowacji, a także szerzej, tworzeniu wizji krajów cyfrowo włączonych w procesy globalizacyjne. Tendencje te widoczne są też w przykładach pawilonów krajów Europy Wschodniej. Omawiany aspekt stanowił główny motyw prezentacyjny wszystkich pawilonów estońskich. Estonia kreowała swój wizerunek jako kraj będący liderem transformacji cyfrowej. Należy zauważyć, że ze względu na temat World Expo 2020, który dotyczył również rozwoju technologii informatycznych, wszystkie analizowane państwa przedstawiły na tej wystawie cyfrową wizję własnego rozwoju.

4.5. Obiekt artystyczny

Większość powstałych pawilonów wywodziła się z archetypu hali wystawowej, w której forma zewnętrzna odwoływała się poprzez stosowane symbole do tradycji krajowej, a we wnętrzu prezentowano ekspozycję wystawową. W kolejnych latach widoczna była tendencja odchodzenia od uproszczonych rozwiązań halowych w kierunku ekspresji i rzeźbiarstwa bryły, która przybierała walory symboliczne. W analizowanych rozwiązaniach na wyróżnienie zasługują dwa pawilony: pawilon litewski na World Expo 2000 i pawilon łotewski na World Expo 2015. Rozwiązania te przekraczały tradycyjne schematy, podział na wnętrze i zewnątrz, i kreowały pawilon jako samodzielny obiekt artystyczny, częściowo niezależny od programu wystawienniczego. Tendencje wpisywały się w awangardowe kierunki prezentowane m.in. przez pawilon holenderski na World Expo 2000 (architektura: MVRDV), pawilony UK na World Expo 2010 (architektura: Thomas Heatherwick) i World Expo 2015 (architektura: Wolfgang Buttress). Rozwiązania te udowadniają, że choć z użyciem znacznie skromniejszych środków pawilony krajów Europy Wschodniej także kreowały i wpisywały się w awangardowe tendencje prezentowane na World Expo w XXI w.

Wnioski

Przeprowadzone analizy form architektonicznych pawilonów narodowych Republiki Litewskiej, Republiki Łotewskiej, Republiki Estońskiej, Republiki Białorusi i Ukrainy, które powstawały na targach World Expo 2000-2020, ewoluowały, stając się świadomymi instrumentami promocji tych krajów. W przypadku Litwy, Łotwy i Estonii poszukiwania oryginalnych rozwiązań rozpoczęło się już w czasie World Expo 2000 w Hanowerze i były one rozwijane w kolejnych edycjach. Natomiast Białoruś i Ukraina zaprezentowały rozwiązania odbiegające od schematu uproszczonej prostopadłościowej przestrzeni wystawienniczej dopiero w dwóch ostatnich edycjach targów.

Każdy z analizowanych krajów nawiązywał w swoich pawilonach do tradycji rzemieślniczej, symboliki lasu i pól uprawnych oraz drewna jako materiału charakterystycznego dla lokalnej tradycji budowlanej. W związku z powyższym ten typ promocji uznać można w różnych okresach za wspólny dla wszystkich analizowanych strategii krajowych, wyróżniający je na tle innych pawilonów narodowych. Elementem indywidualizacji przekazu stało się wykorzystywanie tradycji historycznej, w tym szczególnie często barw narodowych czy symboli powiązanych z danymi krajami (np. użycie pszenicy i słoneczników w pawilonach ukraińskich bądź sukcesy koszykarzy wykorzystywane w pawilonie litewskim).

Na wystawach World Expo 2020, co wiązało się częściowo z hasłem przewodnim, zauważyć można kolejną zmianę narracji i częściowe odchodzenie od tradycyjnych elementów symbolicznych, a także zastępowanie ich wizją rozwoju technologicznego oraz cyfrowego. Należy podkreślić, że koncepcja promocji poprzez nowe technologie obecna była w kilku wcześniejszych pawilonach Republiki Estońskiej i Republiki Łotewskiej. Tendencja ta ma potencjał rozwojowy i będzie prawdopodobnie kontynuowana w kolejnych edycjach.

Należy zauważyć, że spośród analizowanych obiektów znajdują się również przykłady realizacji, które wyprzedzały ogólne tendencje wystawiennicze. W opinii autora pawilony litewski na Expo 2000 i łotewski na Expo 2015 uznać można za wręcz awangardowe i wytyczające nowe kierunki wystawiennicze na World Expo.

W 2025 r. planowane jest w Osace otwarcie wystawy World Expo 2025, której hasło przewodnie brzmi „Projektowanie społeczeństwa przyszłości dla naszego życia”. Obecnie prowadzone są prace przygotowujące ekspozycje także w krajach Europy Wschodniej. Równocześnie w życiu społecznym i politycznym tych państw zachodzą znaczące zmiany. Odbija się to na ich sytuacji i wizerunku międzynarodowym oraz może potencjalnie oddziaływać na charakter ekspozycji. Powoduje to, że planowane World Expo 2025 stanowić będzie zapewne kolejny etap ewolucji zasad kreacji wizerunku narodowego krajów tej części kontynentu.

Bibliografia

- ArchDaily (2015), Estonian Pavilion Milano 2015 / Kadarik Tüür Arhitektid. Pavilion EXPO 2000. W: <https://www.archdaily.com> (dostęp: 12.04.2022).
- Architectuul (2000), Pavilion EXPO 2000. W: <https://architectuul.com> (dostęp: 12.04.2022).
- Arhitect11 (2010), EXPO 2000 Estonian Pavilion. W: <https://www.architect11.com> (dostęp: 12.04.2022).
- BLEWITT, J. (2019), William Morris and John Ruskin. A New Road on Which the World Should Travel. Exeter.
- BLOK MAGAZINE (2019), An Architect Without Architecture? A Retrospective of Valdas Ozarinskas at Contemporary Art. Center in Vilnius. W: <http://blokmagazine.com> (dostęp: 12.04.2022).
- BUŻYŃSKA, B. (2010), Dzień Litwy na Expo 2010 w Szanghaju. W: <http://www.wilnoteka.lt> (dostęp: 12.04.2022).
- CHMIELEWSKI, W. (2017), Regionalizm współczesnej architektury reakcją na procesy globalizacji. Kraków.
- DARRIUSS (2013), Pawilon Białorusi na Expo 2015. W: <https://darriuss.livejournal.com> (dostęp: 12.04.2022).
- Delfi.en (2015), Lithuania's pavilion at EXPO 2015 visited by 10 000 people. An Architect without Architecture? A Retrospective of Valdas Ozarinskas at Contemporary Art. Center in Vilnius. W: <https://www.lrt.lt> (dostęp: 12.04.2022).
- Dreamstime (2010), Expo 2010. W: <https://se.dreamstime.com> (dostęp: 12.04.2022).
- DREMAITE, M. (2017), Baltic Modernism: Architecture and Housing in Soviet Lithuania. Berlin.
- ENINA, A. (2011), Architecture of Latvian Exhibition Pavilions. Riga. 14-26.
- Expo 2005 (2005a), Lithuania. W: <http://www.expo2005.or.jp> (dostęp: 12.04.2022).
- Expo 2005 (2005b), Ukraine. W: <http://www.expo2005.or.jp> (dostęp: 12.04.2022).

- Expo 2015 Milano (2015), Architecture of Lithuanian pavilion at Expo 2015 Milano. W: <http://www.expo2015-milano.blogspot.com> (dostęp: 12.04.2022).
- Expo 2020 (2020), Estonian Pavilion Expo 2020. W: <https://www.expo2020.ee> (dostęp: 12.04.2022).
- Expo 2020 Dubai (2020a), Belarusian Pavilion. W: <https://www.expo2020dubai.com> (dostęp: 12.04.2022).
- Expo 2020 Dubai (2020b), Lithuania Pavilion. W: <https://www.expo2020dubai.com> (dostęp: 12.04.2022).
- Expo 2020 UA. (2020), Expo 2020 Dubai. W: <https://expo2020.gov.ua> (dostęp: 12.04.2022).
- GELZIS, A. (2000), EXPO 2000. W: <http://www.andrejsgelzis.com> (dostęp: 12.04.2022).
- GĘBARSKI, M. (2018), Symbolika pawilonów narodowych podczas wystaw światowych. W: Ostasz, G. (red.), *Humanities and Social Sciences, HSS*, vol. XXIII, 25. Rzeszów, 51-63.
- GIEDION, S. (1968), *Przestrzeń, czas i architektura. Narodziny nowej tradycji*. Warszawa.
- GOSSEL, P. | LEUTHAUSER, G. (2001), *Architecture in The Twentieth Century*. Köln.
- HALLAS-MURULA, K. (2020), *Tallinn Architecture 1900-2020. Architecture Guide*. Tallinn.
- HOLCMANE, V. (2013), *Contemporary Architecture in Latvia*. Riga.
- JABŁOŃSKA, T. | DROŻDZIK, P. (2001), *Styl zakopiański Stanisława Witkiewicza*. Olszanica.
- JEDLIŃSKA, E. (2015), *Powszechna wystawa światowa w Paryżu w 1900 roku*. Łódź.
- JENCKS, CH. | KROPE, K. (2013), *Teorie i manifesty architektury współczesnej*. Warszawa.
- JORDANA, S. (2010), *Latvia Pavilion for Shanghai World Expo 2010*. W: <http://www.archdaily.com> (dostęp: 12.04.2022).
- KONSAND, T. (2010), *Estonian pavilion at EXPO 2010 in Shanghai urges action to save cities*. W: <https://www.eesti.pl> (dostęp: 15.02.2022).
- LINDEN, G. (2017), *Expo Guidelines Book*. Morrisville.
- MASSIE, C. (2015), *Milan Expo 2015: Latvia*. W: <https://www.architectmagazine.com> (dostęp: 12.04.2022).
- RANCIER, J. (2007), *Estetyka jako polityka*. Warszawa.
- STEFAŃSKI, K. (2002), *Polska architektura sakralna w poszukiwaniu stylu narodowego*. Łódź.
- SYKTA, I. (2014a), *Ewolucja idei postępu i wizji miast przyszłości zapisana w krajobrazach, obiektach i pokazach wystaw światowych – od Brukseli 1958 do Osaki 1970*. W: *Przestrzeń i Forma*. 21, 103-122.
- SYKTA, I. (2014b), *Wystawy międzynarodowe i ich wpływ na kształtowanie krajobrazu miast – próba retrospekcji i współczesnej oceny skutków krajobrazowych*. W: *Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych*. X(4), 5-34.
- ŚWIĄTEK, W. (2012), *Trzy polskie pawilony na Wystawie Światowe Expo – trzy stopnie jakości*. Kraków.

